

MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI BURSA BÖLGESİNDEKİ MİLLÎ MÜCADELE HAZIRLIKLARI VE KUVA-YI MİLLÎYENİN TEŞKİLİ

Yard. Doç. Dr. Orhan HÜLAGÜ*

A. Mondros Mütarekesi ve Mütarekeden Sonra Bursa'nın Durumu

a. Mondros Mütarekesi

Anadolu'daki paylaşma bölgelerine daha çok yaklaşmak için diğer müttefik ülkelerle daha önce ateşkes imzalayan İtilâf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin ateşkes isteğini sürekli ertelemişler, ancak hedeflerine yaklaştıktan sonra, ateşkes anlaşmasını imzalamaya yanaşmışlar. Bu yüzden Osmanlı Devleti ile imzalanan ateşkes andlaşması, ekim ayının sonuna doğru gerçekleşmiştir. Bu sırada Osmanlı Devleti, Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk andlaşması ile Doğu Anadolu'da kendi lehine bir durum meydana getirdikten sonra, İtilâf kuvvetlerinin Trakya'dan İstanbul'a doğru ilerlemesi üzerine, artık ateşkesten başka bir yol olmadığını gördü¹. İstanbul'da bulunan ve Kütü'l-Amare'de Türklere esir düşmüş olan General Townshend'in aracılığı ile İtilâf Devletleri ile temas kuran Osmanlı Devleti, nihayet başta İngiltere olmak üzere, düşmanlarını Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda ateşkes anlaşması imzalamaya razı etti. Türk heyeti Bahriye Nazırı Rauf Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet ve Kurmay yarbay Selahattin Beylerden oluşmakta idi. Heyet katipliğine ise Âli Bey getirilmişti².

27 Ekim 1918 günü Mondros Limanı'nda İngiliz Agamemnon ge-

* Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü.

1 Tülay Duran, *Brest-Litovsk Andlaşması ve Türkiye*, B.T.T.D. s. 38, İstanbul 1970, s. 15-17.

2 *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, I, 29-33.

misinde başlayan ateşkes mütarekesi görüşmeleri, üç gün içinde tamamlandı ve 30 Ekim 1918 günü imzalandı³.

Çok ağır şartlar taşıyan maddeleri üzerinde lehimize çok az değişiklikler yapıldı. Osmanlı Devleti'nin resmî görüşü, İngilizlere yakın olduğundan, Amiral Caltrophe'un müzakereler sırasında gösterdiği tutum İstanbul'da memnurlukla karşılanmıştı. Öte yandan esareti sırasında İstanbul'da padişah ve devlet büyüklerinden de yakın alaka gören General Townshend'in **İngiltere Başbakanı Lord Curzon'a** yazdığı yazıların da önemli bir payı bulunmaktadır. Savaş sonunda mağlub Türklerin, her yönüyle İngilizlerin sadık dostu olduğu vurgulanmış, dolayısıyla Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasında, İngilizler, diğer müttefiklerinin bazı aşırı isteklerini kısmen önlemeye çalışmışlardır⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen parçalanmasını hedef alan bu antlaşmaya göre; İstanbul ve Çanakkale Boğazları İtilâf Devletleri donanmalarına açılıyor ve karasularındaki mayın tarlaları temizleniyordu. İtilâf devletlerine mensup esirler ile Ermeni askerleri kayıtsız şartsız teslim edilirken Osmanlı esirleri hakkında herhangi bir hüküm zikredilmiyordu.

Sınırların ve iç güvenliğin sağlanması için istihdam edilen asker sayısı tahdid edilirken, Osmanlı donanmasına ait gemilerin teslim edilmesi şartı getiriliyor ve 7. madde ile de İtilâf Devletleri'ne kendi güvenliklerini tehlikeye sokacak herhangi bir vaziyet karşısında bütün stratejik noktaları işgal etme hakkı veriliyordu. Belli ki bu madde ile, Osmanlı Devleti prangaya vurulmak, toprakları işgal edilmek ve her türlü yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin sömürülmesi hedef alınıyordu. Nitekim mütarekenin imzalanmasından hemen sonra bu maddeyi bahane eden İtilâf Devletleri memleketi dört bir yanından istilaya girişerek yurdun her köşesini işgale başlamışlardır.

3 Türkan Ülkütaşır, *Modros Mütarekesinin Sarsıntıları ve Karşı Direnişler*, B.T.T.D. s. 23, İstanbul, 1969; Selahattin Tansel, *Mondros'dan Mudanya'ya Kadar*, Ankara 1977, s. 25.

4 *Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi...*, s. 35-52.

Yine bu antlaşma göre, Osmanlı Devleti idaresi altındaki bütün limanlardan İtilâf Devletleri faydalanabilecek ve tersanelerinde gemilerinin tamiri yapılabilecekti. 7. maddeyi bahane eden işgalci güçler bu maddeleri de bahane ederek Osmanlı Devleti'nin tersanelerine girmiş ve limanlarına el koymuşlardır. 25 maddeden ibaret olan mütarekenin diğer hükümlerine göre de; Toros tünelleri İtilâf kuvvetlerince işgal edilebilecek, Kars, Ardahan ve Batum gerektiğinde boşaltılacaktı. Telsiz, telefon ve telgraf hatları bu devletler tarafından kontrol edilecek, bütün demiryolları İtilâf subaylarının kontrolünde olacaktı.

Trablus ve Bingazi'de bulunan Osmanlı subayları en yakın İtalyan kıtalarına teslim olurken, terhis edilecek Osmanlı kuvvetlerinin bütün silah, cephane ve ulaşım araçları hususunda verilecek talimatlara uyulacaktı. Mütarekede yer alan diğer bir hükme göre de, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Van ve Bitlis illerinde (Vilâyet-i Sitte) kârişıklık söz konusu olduğunda İtilâf kuvvetlerinin buraları işgal etme hakları doğacaktı. Dikte ettirilen mütareke maddelerinden de anlaşıldığı üzere bu, iki taraf arasında imzalanan bir andlaşma olmaktan ziyade tek taraflı olarak verilen bir karar idi⁵.

b. Mondros Mütarekesi'ne Göre Bursa'nın Durumu

Mondros Ateşkes Andlaşması, kendileri ile dört yıl boyunca kahramanca çarpışmış olan bir milletin âdeta yok edilmesini öngören zâlim ve emperyalist bir anlayışın ortaya koyduğu bir ölüm fermanı idi. Amerika kıtasının keşfinden bu yana dörtüzyüzdür, dünyanın birçok yerini sömüren ve sömürgeciliği çok iyi uygulayan bu galip devletler, dağılan Osmanlı Devleti'nin geriye kalan Anadolu topraklarının ekonomik potansiyelini en iyi şekilde kullanabilmek için son derece akıllıca maddeler dikte ettirmişler ve bu amaçlarına ulaşabilmek için de, her türlü askerî ve stratejik üstünlükleri ellerine almışlardır.

---

⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/IV, 742-746; Sabahattin Selek, *Millî Mücadele...*, I, 54, 55; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 11, 13.

Mondros Ateşkes Antlaşması, bütün Anadolu'yu, İtilâf Devletleri'nin her türlü kontrolüne sokmakta idi. Bu andlaşma şartları Bursa vilayeti için de ciddî tehlike işaretleri veriyordu. Anadolu'nun zengin ve ticarî faaliyetleri bakımından yoğun bir ili olan Bursa, İngiltere, Fransa ve Yunanistan'ın istilâ amaçları için uygun bir bölge idi. Çünkü ticarî zenginliğinin yanısıra, Mudanya ve Gemlik limanları andlaşmanın 7, 8 ve 9. maddelerinin kapsamı içine girmekte idi. Böylesine zengin ve Anadolu'nun içerileriyle bağlantısı olan Bursa, andlaşmanın 7. maddesi mucibince, her an İtilâf kuvvetleri tarafından işgal altına alınabilir ve donanması Marmara Denizi'ne girmiş olan düşmanın hedefi haline gelmiş olabilirdi.

Mondros Mütarekesi'nden sonra, asıl barış olarak imzalanacağı öngörülen Sevres Andlaşması'nın müzakeresi dahi yapılmadan, İtilâf Devletleri, Anadolu'da bazı nüfuz bölgelerini belirlemişler ve işgal hazırlıklarına başlamışlardı. Mesela, İngiltere Irak'a yerleştikten sonra, Suriye ve Filistin'i Fransa'ya bırakmış, Fransa da, Mersin'den Urfa, Mardin'e kadar uzanan bölgeyi işgal alanı olarak kabul etmişti⁶.

B. Bursa'daki Millî Mücadele Hazırlıkları

a. Bursa'da Yurdun Çeşitli Yerlerinin İşgallerine Tepkiler ve Direniş Örgütlerinin Kurulması

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Anadolu'da Türk halkı tam bir kabus içine sürüklenmiş, devlet otoritesi ortadan kalkmış, halk ne yapacağını bilmez hale gelmişti. İstanbul Hükûmeti, Mondros Mütarekesi'nin şartlarını ağır bulmakla birlikte, kabul etmekten başka çare olmadığını da kabullenmek zorunda kalmıştı⁷.

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra, galip devletler, ülkenin bazı noktalarını işgale hazırlanmakta idi. Bu sırada, içinde Yunan gemilerinin

⁶ Kemal Karpat, "Türkler (Cumhuriyet Devri)", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, XII/2, s. 382.

⁷ Ali İhsan Gencer – Sebahattin Özel, *Türk İnkılâp Tarihi*, s 55.

de bulunduğu İtilâf Devletleri'nin 55 parçalık donanması, 13 Kasım 1918'de İstanbul önlerine demir atmıştı⁸.

Mütarekenin imzalanmasından üç gün sonra, İngilizler Musul'u, Fransızlar da Adana, Mersin ve Pozantı'yı işgale başlamışlardı. Yurdun diğer birçok yerlerinin işgale başlanması, her Türkü olduğu gibi, Burasalıları da harekete geçirmekte gecikmedi. Bursa'daki tepkiler ve direniş faaliyetleri 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmaları ile hızlı bir etkinlik kazandı. Bunun arkasından Mustafa Kemâl'in Samsun'a çıkması, yurttta millî mücadelenin başlamasına, vatani düşman istilâsından kurtarma çalışmalarına hız verilmesine yol açtı. Her vilayette olduğu gibi Bursa'da da, direniş ve kurtuluş çalışmaları kısa zamanda teşkilatlanmaya başladı.

Bursa'da ilk direniş teşkilatı olarak faaliyete geçen cemiyet, İzmir Yedeksubay Yardımlaşma Kurumu örnek alınarak teşkil edilen "Bursa Yedeksubay Yardımlaşma Kurumu"dur. Kurucular arasında Mümtaz Şükrü, Yıldırım Okulu Müdürü Süleyman Faik, Tabak Ahmed Necati, Havacı Teğmen Fuad ve Muhallebici Galip bulunuyordu. Kurumun Başkanlığına Süleyman Faik, Murahhas mes'ullüğüne Mümtaz Şükrü, Genel Sekreterliğine de Ahmed Necati seçilmişti.

Yedeksubay Yardımlaşma Cemiyeti'nin Bursa'da ne gibi faaliyetlerde bulunduğu hakkında elimizde fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat her halükârda, Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasında büyük faydası olduğu muhakkaktır.

Bu arada, Bursa, Ebubekir Hazım (Tepeyran) Bey'in görevinden ayrılmasından sonra, gönderilen vali vekili Gülümcineli İsmail Bey ile daha sonra yine vali vekili olarak göreve gelen Kürt Nemrut Mustafa Paşa'nın

⁸ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. VI, İstanbul 1968, s. 1792; Sabahattin Selek, *Millî Mücadele*, I, 59; Enver Behnan Şapolya, *Mustafa Kemâl Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi*, İstanbul, 1967, s. 9; *Kuvayı Millîye Tarihi*, Ankara 1957, s. 5; İlhami Soysal, *Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler*, İstanbul 1985, s. 26; Mithat Sertoğlu, "İstanbul", İA, V/2 1214/43 Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele*, s. 1.

idaresi zamanında bir çok olumsuz gelişmeleri yaşamak zorunda kalmıştır. Gümülcine'de doğmuş olup, İttihat ve Terakki Partisi'nden Gümülcine Milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a giren İsmail Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden sorumlu görülerek idama mahkum edilmiş, bir süre Selanik'te kaldıktan sonra, İstanbul'a dönmüştür. 13 Mart Olayı'ndan sonra, İttihatçılar arasında baş gösteren ayrılıklar dolayısıyla kurulan Hürriyet ve İtilâf Partisi'ne geçmiş ve bu partinin ikinci başkanlığına kadar yükselmişti⁹. Bir ara, Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayı ile ilgili olarak idama mahkum edilince, Selanik'e kaçmış, Mondros Mütarekesi'nden sonra ise döndüğü İstanbul'da Hürriyet Kahramanı olarak karşılanmıştı. 4 Mayıs 1919'da İtilâf Partisi'nin iktidara gelmesi ve Damat Ferit Paşa'nın sadrazan tayin edilmesi sırasında kendisine bir nâzırlık verilmemesi, onu fazlasıyla kızdırdı¹⁰. Hükûmet, kendisini susturmak ve İstanbul'dan uzaklaştırmak bahanesiyle 13 Mart 1919'da Bursa valiliğine tayin etti¹¹.

Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin iktidara gelmesi üzerine, İstanbul gazeteleri, Gümülcinelili İsmail Bey'in Bursa valiliğine tayin edileceğini yazmaya başlamışlardı. Ancak henüz Bursa valiliğine tayin edileli birkaç ay olan Ebubekir Hazım Bey, o sırada Dahiliye Nazırı olan Cemal Bey'e bir telgraf göndererek, durumu sormuş, bu tayinden umulan faydanın ne olabileceğinin bildirilmesini istemişti. Dahiliye Nazırı, verdiği cevapta yalnızca, İsmail Bey'in Bursa valiliğine tayin edileceğini bildirmiştir¹². Vali Gümülcinelili İsmail Bey Lozan Barış Andlaşması'ndan sonra 105'likler listesine alınmıştır¹³.

Damad Ferid Paşa kabinesi, sırf İstanbul'dan uzaklaştırmak maksadıyla, hiç bir idarî tecrübesi olmayan bir kişiyi Bursa'ya vali olarak gön-

9 Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadelede Bursa*, İstanbul 1981, s. 10-11.

10 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul 1972, s. 481; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1969, s. 238.

11 A. Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İzmit ve Bursa Tarihi*, Bursa 1935, s. 215; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, 277-278.

12 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükümü*, İstanbul, 1946, s. 78; Kamil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, s. 334.

13 İhrami Soysal, *150'likler*, 3. baskı, İstanbul 1988, s. 26.

dermekle meşgul olurken, aklı başında bir kısım Bursalılar ise, bu tayine şiddetle karşı çıkmakta idiler. Bunlar Ebubekir Hazım Bey'in ülkenin bu çalkantılı döneminde yerinde bırakılmasını istediklerine dair bir telgrafi imzalayarak, Dahiliye nezaretine göndermek istediler. Şehrin belediye başkanı telgrafi çekmek üzere postahaneye giderken Hürriyet ve İtilâf fırkasına mensup kişiler yolunu kesip, silah zoruyla telgraf yazısını alıp, yırtıp parçalamışlardır. Bu hadise üzerine Ebubekir Hazım Bey, istifasını vererek, Bursa valiliğinden ayrılmıştır.

İsmail Bey'in vali olarak Bursa'ya geleceğini haber alan bir kısım Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarları, "Yeşil Bursa'ya adâlet getireceğiz" diye yaygaralar kopararak taşkın hareketlerde bulunmuşlardır. Gümülcineli İsmail Bey, şehre gelip göreve başlar başlamaz tabiatı icabı Hürriyet ve İtilâf yanlıları ile hemen işbirliğine başlamış, onların arzuları doğrultusunda icraatlarda bulunmuştur¹⁴.

Gümülcineli İsmail Bey'e Bursa valiliği sırasında en çok yardım ve destekte bulunan iki kişi Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi ile Bursa vali vekilliğinde bulunan Aziz Nuri Bey'di. Bir ara İstanbul'un Anadolu'daki millî direniş taraftarlarını kendine çekmek için oluşturduğu Heyet-i Nâsiha, Şehzade Adürrahim Efendi başkanlığında 20 Nisan 1919'da Bursa'ya gelmişti. İstanbul Hükûmeti'nin adamı olan vali İsmail Bey, bu heyeti kalabalık bir halk topluluğu ile karşıladı ve heyet üyelerine büyük sevgi gösterilerinde bulundu. Heyet Bursa'da iki gün kaldı ve 22 Nisan'da İzmir'e gitmek üzere ayrıldı. Bu heyetle birlikte Müftü Ömer Fevzi Efendi de İzmir'e gitti¹⁵.

b. Redd-i İlhak Cemiyeti'nin Kuruluşu

İstanbul hükûmetinin, giderek işgalci güçlerin tesiri altında kalarak, hemen hemen eli kolu bağlı hale gelmesi, Mustafa Kemâl Paşa'nın ise Anadolu'daki faaliyetlerinde önemli mesafeler kat'etmesi bütün

14 Ebubekir Hazım Tepeyran, a.g.e., s. 81; Kamil Erdeha, a.g.e. göst. yer.

15 Kamil Erdeha, *Valiler...* s. 334-335.

vilâyetlerde mahallî direniş çabalarının yoğunlaşmasına ve Kuva-yı Millîye'nin sür'atle teşkiline yol açmıştı. Böyle bir ortamda Bursa'da da Kuva-yı Millîye'nin teşkili yolunda ilk adımlar atıldı.

Bursa'da işgal öncesinde başlıca iki rakip grubun çalışmaları dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensupları olup, İstanbul'da işbaşında bulunan ve kendi partilerinden seçilen bir kabinenin başı olan Damad Ferid Paşa'yı desteklemekte, dolayısıyla bir nevî millî mücadele taraftarlarına karşı harekete geçmekte idiler. Bu grubun Bursa'daki liderleri vali Gümülcineli İsmail Bey idi. Diğer grup ta düşman istilâ ve işgaline karşı Kuva-yı Millîye'yi kurmaya çalışan ve Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerini sürdüren grup olup, mahallî direniş teşkilâtlarını kurmaya çalışıyordu.

Bursalı Redd-i İlhak Cemiyeti'nin üyeleri şu kişilerden oluşmakta idi:

1. Erzurumlu Salih Hoca,
2. İdare Meclisi Başkatibi Hami Bey,
3. Hasan Sami Bey,
4. Yenişehirli Hafız Abdullah Bey,
5. Paşa çiftliği sahibi Ali Ağa,
6. Ali Ruhi Bey,
7. İstinaf Mahkemesi Reisi Hasan (Süleyman Vehbi Bey),
8. Müftü Hafız Ahmed,
9. Gürcü Murtaza,

10. Murat,
11. Müderris Kara Yusuf,
12. Nasuh-zade Saim Bey,
13. Urgancı Abdullah,
14. Fesci Hafız Halid,
15. Su Müdürü Salih Bey,
16. Öğretmen Okulu Müdürü Hamid Bey,
17. Şer'îye Mahkemesi Başkatibi Nureddin Bey,
18. Dr. Mehmed Ali Bey,
19. Eczacı Şükrü Bey,
20. Defterdarlıktan emekli Raif Bey,
21. Bu zatın oğlu Celal,
22. Dr. Şefik Hidayet Bey,
23. Emekli Kurmay Binbaşı Nevres Bey,
24. Öğretmen Hüsnü (Uluğ),
25. Değirmenci Ömer Ağa,
26. Cemil Bey,
27. Jandarma Alay Komutanı Albay İsmail Hakkı Bey,
28. Muhiddin Baha (Pars) Bey,
29. Hakkı Baha Bey,

30. Dişçi Anber,
31. Operatör Emin,
32. Lise öğretmenlerinden Ali Rıza Bey,
33. Debbağ Tefik Ağa,
34. Soğanlı Çiftliği sahibi Edhem Bey,
35. Hacı İvaz Çiftliği sahibi Mustafa Bey
36. Debbağ Eşref Bey,
37. Tüccar Hüseyin Avni Bey,
38. Binbaşı Mehmed Ali Bey¹⁷.

Redd-i İlhak Cemiyeti'nin kurulmasında ve faaliyetlerini gerçekleştirmesinde, Albay Bekir Sami Bey'in büyük rolü bulunmaktadır¹⁸. Yukarıdaki kişilerden meydana gelen Redd-i İlhak Cemiyeti, hemen Bursa'nın Setbaşı'ndaki Avcılar Kulübü'nde hummalı bir çalışmaya girişti. Cemiyet çalışmalarını daha sonra, Yeniyo'l'daki Edremit Oteli'nde sürdürdü¹⁹.

Bursa'da Redd-i İlhak Cemiyeti'nin kurulduğu sıralarda, şehirdeki milliyetçi grup ile önderliğini Gümülcinelî vali İsmail Bey'in yaptığı Hürriyet ve İtilâf Fırkası arasındaki çekişmeler de büyük boyutlara ulaştı. İzmir'in işgalinden sonra, vali İsmail Bey, hükümete başvurarak süratle silahlı direnmeye geçilmesini istemişti. Ancak İstanbul hükûmeti buna izin vermemişti²⁰.

İktidarda bulunan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucularından ve

17 Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele...*, s. 188-189.

18 "Bursa" *Yurt Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1982, s. 1651.

19 "Türk İstiklâl Harbi", C. II, Genelkurmay Başkanlığı yayını, Ankara 1991, ks. 2, s. 38.

20 K. Erheda, *Valller...*, s. 335.

ikinci başkanı olması dolayısıyla, isteğini kabul ettirmek için, hükûmete durmadan baskı yapan İsmail Bey, sürekli makina başında Dahiliye Nazırı ile görüşmek istiyor ve Yunanlıların üzerine teşkil edilecek bir milis kuvveti ile hareket edilmesinin zaruretini bildiriyordu. Ancak onun amacı, böyle bir kuvvet teşkil edip, onun başına geçmekti. O, aslında düşmana karşı yapılması gereken böyle bir harekette samimi değildi. Çünkü, hükûmetten, bu yolda bir destek görmeyince, yön değiştirerek Millî hareketin aleyhinde çalışmaya başlamıştır²¹.

Gümülcineli İsmail Bey, kendi partisinden ve iktidardaki hükûmetten destek görmeyince, Bursa'da kendi emrinde çeteler kurmuş, ancak bu çeteleri Yunanlılara karşı değil, kendisine muhalefet eden Bursalılara karşı kullanmıştır²². Heyet-i Temsiliye de, İsmail bey'in tertip ettiği bu çetelerin tamamen tenkil edilmesini Bursa 56. fırka Kumandanı Bekir Sami Bey'den istemiştir²³.

Gümülcineli İsmail Bey'in bunun gibi Millî harekete karşı tavır koyması, Kuva-yı Milliye'ye hizmet edenlerle mücadele içinde olması ve İtilâf Partisi taraftarlarının taşkınlıklarına destekte bulunması, nihayet Bursalıları ve Redd-i İlhak Cemiyeti mensuplarını çileden çıkartmakta gecikmedi. 56. tümenin İzmir'den Mudanya yoluyla Bursa'ya gelmesi ve tümen komutanı Albay Bekir Sami Bey'in Mustafa Kemâl'le görüşmelere başlamasından sonra, Gümülcineli İsmail Bey'in bu tür hareketleri önlenmeye, kısa süre sonra da, onun Bursa'dan uzaklaştırılmasına çalışıldı²⁴. Çünkü vali olarak, şehirdeki Osmanlı polis ve inzibat güçlerini elinde bulunduran İsmail Bey, Bursa'da Millî Mücadele yolunda çalışanları ve özellikle genç subayları belirleyerek, onları şehir dışına sürüyordu. Öte yandan Bursa'da basın üzerinde de çok sıkı bir sansür uygulanmakta idi²⁵.

Gümülcineli İsmail Bey'in idaresinden ve baskısından memnun ol-

21 Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara 1970, s. 16; Refik Halid Karay, *Minelbâb İelmihrab*, İstanbul 1964, s. 126.

22 K. Erdeha, a.g.e, s. 335.

23 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara 1974, s. 41.

24 İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin Romani*, kp. 2, İstanbul 1987, s. 113-114.

25 "Bursa" *Yurt Ansiklopedisi*, III, 1652-1653.

mayan Bursalılar, önce İstanbul hükûmetine ard arda telgraf ve dilekçeler göndererek onun valilikten alınmasını istediler. Ancak İstanbul hükûmeti, değil taşrada, İstanbul'da bile güçlkle idareyi elinde tutabilmekte idi. İktidardaki Hürriyet ve İtilâf Partisi, iki hizbe ayrılmıştı. Bu hiziplerden birinin başında, Damad Ferid Paşa, barış görüşmelerine katılmak için Paris'e gidince, yerine vekâlet eden Mustafa Sabri Efendi ile Adliye Nazırı Hoca Vasfi Efendi bulunuyordu. Parti içinde bunlara rakip olarak da, kabinede yer almamış olan parti başkanı Albay Sadık Bey ile Gümülcineli İsmail Bey vardı. Albay Sadık Bey, Harbiye Nazırı İsmail Bey de, herhangi bir nazırlık elde edemeyince, kabineden desteklerini çektiler. 15 Temmuz 1919'da İstanbul'a dönen Damad Ferid Paşa, kendi tarafını tutan Mustafa Sabri ve Hoca Vasfi Efendilere karşı, Albay Sadık ve Gümülcineli İsmail bey'e düşmanlık beslemeye başladı. Böylece, bundan sonra, İsmail Bey'in hükûmet nezdindeki itibarı daha da düştü²⁶.

Kurduğu çetelerle, Millî harekete engel olamayan, polis ve zaptiye vasıtasıyla, tutuklattığı kişileri Bursa dışına sürgün etmesine rağmen istediği başarıyı sağlayamayan Gümülcineli İsmail Bey, hükûmetten de istediği desteği bulamayınca, yapılan baskılar sonucu Bursa'yı terk etmek zorunda kaldı (29 Temmuz 1919)²⁷. İsmail Bey'in Bursa'dan ayrılmasında Albay Bekir Sami Bey ile Redd-i İlhak Cemiyeti'nin de önemli rolü olmuştur. Gümülcineli İsmail Bey'in yerine Bursa (Hüdavendigâr) valiliğine Nemrut Mustafa Paşa tayin edildi. Bu sırada Sivas'ta Millî bir kongrenin hazırlıkları yapılmakta ve Mustafa Kemâl Paşa ile de tekrar irtibat kurulmakta idi²⁸.

c. Mustafa Kemâl Paşa ile İlişkiler ve Sivas Kongresi'ne Gönderilen Bursa Temsilcileri

Bursa'da Millî Mücadele'nin başarılmasında önemli hizmetleri görülen 56. tümen komutanı Albay Bekir Sami Bey, XVII. Kolordu ku-

26 Kamil Erdeha, *Valiler...*, s. 336-337.

27 Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, Ankara 1983, s. 74.

28 Tarih Mümtaz Göztepe, *Vahdettin Gurbet Cehenneminde*, İstanbul 1968, s. 126-129; Kemal Erdeha, *Valiler...*, s. 337.

mandanlık vekâletinin kaldırılmasından sonra, 56. tümeni İzmir'den Bursa'ya nakletmişti. Tümen deniz yolu ile Mudanya'ya gelmiş, daha sonra Bursa'ya gelerek Albay Bekir Sami Bey tarafından düzenli bir hale getirilmeye çalışılmıştır.

27 Haziran 1919'da Bursa'ya gelen Bekir Sami Bey, Bursa'dan Mustafa Kemâl Paşa'ya çektiği telgraflarda, Bursa'da Millî Mücadeleyi teşkilatlandırmaya çalışıldığını bildirmiş ve gelen talimatlara göre çalışmalarını sürdürmüştür²⁹.

Bu arada, Bursalılar Mustafa Kemâl Paşa'nın Anadolu'daki çalışmalarını çok yakından takip etmekte idiler. Daha önce de belirttiğimiz gibi Erzurum Kongresi kararları, Salih Hoca vasıtasıyla Bursalılara ulaştırılmıştı. Kongre kararları Nafia Dairesi imkanlarından yararlanılarak, çoğaltılıyor ve sür'atle Redd-i İlhak Cemiyeti üyeleri ile diğer Bursalı aydınlarla bildiriliyordu. Bu işlerde hizmeti geçenler arasında Çaycı Bekir Hoca, Debbâğ Ahmet Necati ve Hava Teğmeni Fuad, işmi geçenler arasındadır³⁰.

Öte yandan 23 Temmuz – 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında çalışmalarını tamamlayan Erzurum Kongresi'nde, Sivas'ta daha şümüllü bir kongrenin toplanması kararlaştırılmıştı. Bu kongreye Anadolu'daki bütün şehirlerin temsilci göndermeleri istenmişti³¹.

4–11 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilen Sivas Kongresi'ne Bursa'dan da bazı temsilciler katıldı³². Bunlar Osman Nuri bey, Asaf Bey, Necati Bey ve eski mutasarrıflardan Ahmed Nuri Bey'di³³. Dava vekili

29 Kemâl Atatürk, *Nutuk*, I, 21.

30 Mümtüz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele...*, s. 15, 20.

31 Envar Behnan Şapolya, *Kemâl Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, İstanbul 1944, s. 229-233. Fahrettin Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, Sağ Kalan Türk Kültürü, s. 85 Ankara, 1969, s. 53-54, Mahmut Baloğları *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968, s. 87-89; Avni Doğan, *Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul 1964, s. 20; Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları*, Ankara, s. 287; Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul 1984, s. 186, 187; Yavuz Abadan, *Mustafa Kemâl ve Çetecilik*, İstanbul 1964, s. 64; M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, Ankara 1965, 2. kitap s. 8-11; Cevad Dursunoğlu, *Millî Mücadele Erzurum*, Ankara 1946, s. 107, 119, 120.

32 Halide Edip Adivar, *Türkün Ateşle İmtihani*, s. 45.

33 Mehmet Arif, *Millî Mücadele Hatıratı, Anadolu İnkılâbı*, İstanbul 1969, s. 20; Falih Rıfki Atay, *Babamız Atatürk*, İstanbul 1980, s. 63; Naşit H. Uluğ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1973, s.126; Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, Sivas 1945, s. 139, Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli C. I*, İstanbul 1966, s. 281; Hikmet Denizli, *Sivas Kongresi Delegeleri ve Heyeti Temsiliye Üyeleri*, Ankara 1996, s. 98-102.

olan Osman Nuri Bey, Kongre sonrasında Bursa'ya döndüğünde Mustafa Kemâl Paşa'nın bazı emirlerini 56. Tümen Komutanı Bekir Sami Bey'e bildirdi. Bölgedeki hukuk kurumları, Sivas Hey'et-i Temsilîyesine bağlandı³⁴.

Bu arada, Bursa'ya geldikten sonra, Millî hareketi destekleyen ve Mustafa Kemâl Paşa ile sıkı ilişkiler içinde olan Albay Bekir Sami Bey, Ağustos 1919'da Hüdâvendîğâr valiliğine 10.000 kuruş maaşla tayin edilmiş olan ve millî mücadele hareketine pek sıcak bakmayan Nemrut Mustafa Paşa'nın valilik görevine Sivas Kongresi'nin hemen arkasından, 2 Ekim 1919 günü, son verdirir ve görevden aldığı Nemrut Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gönderilişini 3 Ekim 1919'da şu şekilde Bursalılara ilan eder:

*"Vatan ve Millet'in kurtulması uğrunda dünya tarihinin tanık olmadığı kahramanlıklar ile çarpışan kahraman İslam ve Türk dünyasının aziz şehitlerine kırıcı bir dille hareket ederek saygı göstermede kusur eden Bursa valisi Mustafa Paşa, ortaya çıkacak üzüntü verici olaylara meydan bırakmamak ve şehit ruhlarına karşı vicdanî ve millî borcumuzu yerine getirmek üzere valilik görevinden el çektirilecek İstanbul'a gönderilmiş olduğu duyurulur"*³⁵.

Nemrut Mustafa Paşa'nın işten el çektirilerek İstanbul'a gönderilmesi, Bursa posta müdürünün şu telgrafı ile İstanbul'a duyurulmuştur:

*"Refakatında bir inzibat memuru olduğu halde, tümenden şimdi telgrafhaneye gelen bir subay, valinin gerektiği için, hükümet mevkiinden uzaklaştırıldığını ve bundan dolayı hiçbir tarafla haberleşmeyeceğini ve halef veya vekil atanıncaya kadar her ihtimale karşı adı geçenin haberleşmesini engellemek üzere muhabere odasını kontrolleri altında bulunduracağını söyleyerek işe başladı. 3 ekim 1919"*³⁶.

Nemrut Mustafa Paşa, valilikten uzaklaştırılıp, İstanbul'a döndükten sonra, hakaret gördüğünü ve şahsi eşya ve paralarının gasb edildiğini ifade

34 Türk Kültürü, s.85. Ankara 1969, s.53-54 Mahmut Galoğlu Erzurum Kongresi Kadir Mıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahidler*, İstanbul 1980, s. 165-180.

35 Kamil Erdeha, *Valiler...*, s. 337-338.

36 M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, Ankara 1959, s. 59.

ederek, bunların alınarak kendisine iade edilmesi hususunda Bâbîâlî'ye bir dilekçe vermiş, Dahiliye Nezareti ise bu meselenin tahkikini emretmiştir. Ancak yapılan inceleme sonunda, Paşa'nın iddialarının doğru olmadığı anlaşılmıştır³⁷.

d. Redd-i İlhak Cemiyeti'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Haline Dönüştürülmesi ve Kuva-yı Millîye'nin Teşkili

Sivas Kongresi'nin toplanması, Erzurum Kongresi'nde alınan kararların, Misak-ı Millî sınırları içine giderek daha etkin ve bağlayıcı bir neticeye doğru gitmesi, Millî direniş teşkilatlarının daha da kökleşmesine ve birbirleri ile kaynaşmasına vesile olmuştu. Bu arada Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin yanında, daha başka bazı cemiyetlerin de kurulduğu görülmekte idi. Mesela, İstanbul'da bir Karakol Cemiyeti meydana getirilmiş, bunu Anadolu'ya yaymak üzere de cemiyetin nizamnamesi her tarafa gönderilmişti. Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin yanısıra böyle bir cemiyetin kurulmasına gerek olmadığı tartışılmıştır. Nitekim, Bursa'da ve diğer bazı yerlerde, kısa bir süre için Karakol Cemiyeti'nin faaliyeti hissedilmiş ise de, fiilen teşkilatlanamamıştır³⁸.

Öte yandan Karakol Cemiyeti'nin teşkilinden ve "Karakol Cemiyeti'nin Teşkilât-ı Umumîye Nizamnamesi"nin bastırılarak bütün orduya dağıtılmasından, Mustafa Kemâl Paşa'nın işin içinde olduğu kanaati hasıl olmuş, ancak, Mustafa Kemâl Paşa derhal böyle bir teşkilâtın içinde olmadığını, bütün kumandalara bildirmiştir³⁹.

Millî Mücadele'nin hukukî temellere oturtulması, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin teşkilatlanması ve Sivas'ta Hey'et-i Temsiliye'nin emrine girmesi ile Bursa'daki siyasî faaliyetler daha etkili bir konum kazanmıştır. Bu

37 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Zâlimane Bir İdâm Hükümü*, s. 227-229.

38 Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet*, İstanbul 1994, s. 70-79; Mesut Aydın, *Millî Mücadele Döneminde TBMM Hükûmeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetler*, İstanbul 1992, s. 29-40; Kazım Özalp, *Millî Mücadele*, I, s. 51.

39 Kemâl Atatürk, *Nutuk*, I, 13; Fethi Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara, 1988, s. 3-19.

gelişmeler doğrultusunda, Bursa'da da kısa bir süre sonra, Redd-i İlhak Cemiyeti (5 Ekim 1919), Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüştürülmüştür⁴⁰.

Bursa'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin merkez heyetinde şu isimler yer almaktadır:

1. Nasuh-zade Sadık Bey,
  2. Urgancı Abdullah Bey,
  3. Bursa Kadısı Tahir Efendi,
  4. Dava Vekili Osman Nuri Bey,
  5. Emekli Yüzbaşı Hacı Ahmed Bey,
  6. Binbaşı Abdullah Bey,
  7. Müderris Kara Yusuf Bey,
  8. Müdafaa-i Hukuk Kâtibi Ahmed Muhtar Bey,
  9. Mümtaz Şükrü Bey,
  10. Gemlikli Necati Bey,
  11. Mühüddin Baha Bey,
- Cemiyetin Malî işleri ile de:
12. Müderris Ali Osman,
  13. Fabrikatör Osman,

---

⁴⁰ Türk İstiklâl Harbi, C. II. ks. 2 s. 37.

14. Memduh-oğlu Cemil,

15. Karacabey iftliđi sahibi Emin Bey ilgilenmekte idiler⁴¹.

Bursa'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş keyfiyeti ve faaliyetlerinin yoğunlaştırılması Sivas Kogresi'nden sonra, daha kapsamlı bir Őekil kazandı Dava vekili Osman Nuri Bey'in bu hususta Mustafa Kemâl'e çektiği 12 Ekim 1919 tarihli telgraf aynen Őyledir:

Sivas'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Muhterem Mustafa Kemâl Paşa Hazretleri:

1- Bekir Sami ve Harekât-ı Millîye Kumandanı Mehmed Ali Bey-fendiler ile bil-iŐtirak dnden itibaren vazifeye mübaŐeret edilmiş ve nizamnmeye tevfiķan teşkilâta baŐlanılmıŐtır.

2- Zamanın nezaketi ve mstaceliyeti hasebiyle aŐađıdan yukarıya intihabat imknı almadığından intihabatı idare etmek üzere nizamnmeye tebean memleketin maruf ve erbab-ı hamiyetten müteŐekkil olmak üzere Meclis-i Belediye, Ticaret Odası, Muallimler Cemiyeti, Türk Ocağı ve iftiler Derneđi ve Avcılar Kulübü, Cemiyet-l müderrisin ve Dava Vekilleri Cemiyeti gibi memlekette mevcut kffe-i müessesatı millîyenin rası ile on kiŐilik bir heyeti merkeziye intihabı bugün ikmal edilecek ve esamisi bilhere arz olunacaktır.

3- İntihabatın sureti icrasını mir olan telgrafname-i lilerin beş gün evvelsine kadar mercilerine tebliğ edilmemesi yüzünden mnderectına kesp-i ittıla edilmemiŐ ve henüz elde ettiğimiz 13 Eylül 1919 tarihli telgrafname-i lileri bittetik hkmetin kongrede heyeti mahsusamız tarafından kabul edilen esasat dairesindeki tamimi medarı tatbik ittihaz ederek süratle intihabata sarfı mesai etmekteyiz.

4- Bursa'ya muvsalattan beri Redd-i İlhak, Karakol vesaire nmları

41 Mümtaz Őükri Eğilmez, Millî Mücadelede... s. 189.

altında aynı gaye ile hareket ve fakat muhtelif merkezlerden vürud eden birtakım teşkilâta müsâdif oluyorum. Hatta 10 Teşrin-i evvel 1919 tarihli Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti Reisi Hâcim imzasıyla gelen bir telgrafta ayın yirmisinde in'ikat edecek büyük kongreye bir telgrafname ile iki mu-rahhasın izamı ve teşkilât nâmına diğer tedâbiri mühimmenin icrası bildiriliyor. Bu hal kumandanın muhtelif menâbiden verilmesi yüzünden birçok mehâziri daî olduğu umum Anadolu ve Rumeli'ye şamil olan Kongremizin takip ve kabul ettiği "her İslâm cemiyetin azasındandır" kaidesine muhalif ve matlup olan vahdet-i millîyeyi muhîl olduğu cihetle ehemmiyetle nazar-ı dikkati âlilerini celbederim. İttihâz edilecek diğer hususâtı dahi peyderpey arzedeceğimi beyan ve Heyet-i Temsiliye âzayı muhteremesine derin hürmetlerimi tekrar ile emri Devletlerine intizâr eylerim Efendim⁴².

Mustafa Kemâl, Osman Nuri Bey'in bu telgrafına karşılık, iki gün sonra şu cevabî telgrafını göndermiştir:

Bursa'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Murahhaslarından Osman Nuri Beyfendiye,

1- Teşkilâtın tesri ve teşmili hususunda masruf olan himemâtı vatanperverânelerine arzı şükran olunur.

2- Redd-i İlhak ve sair gibi aynı maksadı mukaddesin doğurduğu millî cemiyetler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nâmı altında birleşmiş olduğundan hepsinin mümessili onca Heyet-i Temsiliyemizdir. Bu sebeple bu gibi münferit tebligâtın nazarı itibara alınmayacağı tabiidir. Pek muhtemeldir ki bu müracaatlar tadilât-ı ahîreden henüz haberdar olmayan, teşkilâtımızın hafî bulunduğu zaman netâyicinden olan bazı makâmın teşebbüsatıdır. Binaenaleyh efkâr-ı umumîyenin tenvir ve vahdeti millîyenin te'mini husûsunda rüfekâyî muhteremeleriyle hasr-ı mesai buyurulması ehemmiyetle rica olunur Efendim⁴³.

42 Kemâl Atatürk, *Nutuk*, III, 14. basılış, İstanbul 1973, s. 1097.

43 Kemâl Atatürk, *Nutuk*, III, 1098; *Türk İstiklâl Harbi*, C, II, ks. 2, s. 39.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi Mustafa Kemâl, bu telgrafında, Millî hareketin tek bir merciden yönetildiğini, onun da Hey'et-i Temsiliye olduğunu bildirerek İstanbul'un veya başka makamların emir ve talimatlarına itibar edilmemesi gerektiğini bildiriyordu. Nitekim aşağıda metni sunulan ve Bekir Sami Bey ile Balıkesir Kolordu Kumandanı Kazım Paşa'ya aynı gün gönderilen bir başka telgrafta da, Sivas Kongresi kararları mucibince, Anadolu'daki bütün müdafaa cemiyetlerinin, birleştirilerek, Hey'et-i Temsiliye emrine tâbi kılındığı ve vilâyetlerdeki cemiyetlerin bu yolda hareket etmeleri emredilmektedir. Telgrafın metni şöyledir:

K. O. 20 Kumandanı Ali Fuat Paşa Hazretlerinin Bursa'da Kumandan Bekir Sami Beyefendi'ye Balıkesir Kolordu Kumandanı Kazım Beyefendi'ye Bursa'da Murahhas Osman Nuri Bey'den alınan telgrafnâmed Redd-i İlhak, Karakol ve saire nâmı altında muhtelif millî cemiyetlerin teşkilât ve icraâta devam eyledikleri hatta Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti Reisi Hâcim imzası ile ayın yirmisinde büyük bir kongreye murahhaslar talep olduğu bildirilmektedir. Sivas Umumî Kongresi ile anı maksad-ı mukaddes uğrunda çalışan bilumum millî cemiyetler tevhit kılınmış ve bu sayede milletin gösterdiği birlik ve azm-ü irâde neticesi olarak vaziyet-i mesude-i ahîre tahassul eylemiştir. Henüz mukarrerattan haberleri olmadığı anlaşılan bu gibi kuva-yı millîyenin Trakya ve Paşaeli Cemiyeti'nin de mülhak olduğu ile doğrudan doğruya temas eylemeleri ve Sivas Kogresi nizamnâmesine tevfikân teşkilâtlarını tâdil ve teklifât ve mutalebâtlarını ancak Heyet-i Temsiliyemiz marifetiyle icra eylemeleri vatanımızın bu gün muhtaç olduğu vahdet ve intizamı dahilî nokta-i mazarında katî ve zaruri bulunduğu lâzım gelenlere izahı ve keyfiyetin taht-ı temine alınması ve hükûmet-i merkeziyemizin selâmeti memleket namına matuf mesâi-i milliyesinde duçâr-ı sekte olmaması için kongre ve saire gibi içtimalara bugün lüzum olmadığı için icap edenlere iblâğı ve neticenin iş'ar-ı kemâli ehemmiyetle istirhâm olunur.

Fuat Paşa Hazretleri'ne, Karaside K.O. 14 Kumandanı Kâzım Beyefendi'ye bildirilmiştir.⁴⁴

44 Nutuk, P III, 1099; ATASE Başkanlığı Arşivi, No 6/3324, kls. 389, Dos. H, 4, F. 1/8.

Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemâl.

Bursa'da Redd-i İlhak Cemiyeti, Müdafaa-i Hukuk adını aldıktan sonra ilçelerde de Müdafaa-i Hukuk şubeleri açıldı. 7 Ekim 1919'da Kirmasti (Mustafa Kemalpaşa), kasım ortalarında da Orhanlı ve Yenişehir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti faaliyete geçti. Yenişehir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aynı zamanda, kendisine bağlı 17 köyde şube teşkilatları kurdu⁴⁵.

Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulup, millî harekete hukukî bir çehre kazandırılırken, Anadolu'nun diğer şehirlerinde meydana getirilen Kuva-yı Millîye teşkilatı Bursa'da da teşkil edilmeye çalışılır. Gerçe daha Kuva-yı Millîye oluşturulmadan önce Bursa dağlarında bazı çeteler, silahlanıp düşman istilâsına karşı, ilk direnişi başlatmışlardır. Genelde, İstanbul Hükûmetleri tarafından idama mahkûm edilmiş olan bu çete reislerinin maiyetinde 20-30 silahlı adam bulunmakta idi. Bu çeteler arasında Kamber Çetesi, Aziz Çetesi, Kabaoğlu Çetesi ve Bilal Çetesi'ni saymak mümkündür. Bu çeteler, Kuva-yı Millîye teşkil edilince, dağlardan inip, hemen bu teşkilata katılacaklardır⁴⁶.

Bursa'da Kuva-yı Milliye, Mümtaz Şükrü, Teğmen Fuad ve Manastırlı emekli Binbaşı Mehmed Ali Bey'in ön çalışmaları ile teşkile başlanmıştır. Yeşil Caddesi'nde Karakol'un karşısında, içinde üç-beş çuval un ve tuz bulunan bir dükkanda zaman zaman bir araya gelen Bursa aydınları Redd-i İlhak Cemiyeti meyanında, Kuva-yı Millîye teşkilini de gündeme getirmekte idiler⁴⁷.

Bursalı aydınların, Gümülcineli İsmail Bey'i Bursa valiliğinden uzaklaştırmalarından sonra, Millî direnişçilerin, Hürriyet ve İtilâf taraftarlarına karşı, duruma hakim oldukları, bir bildiri ile bütün Bursalılara duyuruldu. İtilâfçı baskısının bertaraf edilmesinden sonra millî teşkilâtın kurulmasına geçildi. Sür'atle Bursa köylerine adamlar göndeildi. Mümtaz Şükrü Bey,

45 Türk İstiklâl Harbi, C. II, ks. 2, s. 37.

46 M. Şükrü Eğilmez, Millî Mücadele..., s. 190.

47 "Bursa", Yurt Ansiklopedisi III, 1652.

emrine verilen 10 kişi ile Çekirge'den Apolyont gölüne kadar olan köylerde Kuva-yı Millîye'yi meydana getirdi. Bursa bölgesinde teşkil edilen Kuva-yı Millîye'nin komutanlığına Manastırlı Emekli Binbaşı Mehmed Ali Bey getirildi⁴⁸.

Kuva-yı Millîye'nin kuruluşunda aktif görev yapan Mümtaz Şükrü Bey, hatıratında, teşkilâtın kuruluş sırasında karşılaştığı bazı güçlükleri de dile getirmektedir. Mesela, bu çalışmalarını engellemek isteyen İtilâfçılar, kendisinin gezdiği köylerde namaz kılmadığını, herhangi bir dini davranışı bulunmadığını, bundan dolayı da arkasından "dinsiz Bolşevik" dediklerini dile getirerek, Bursa'nın doğusundaki köylerde yapılacak çalışmalarda Mudanya Müftüsü Hâfız Ahmed'in de görev yapacağını ve dinî vaazlar vereceğini söylediklerini ifade etmektedir. Böylece, Bursa'nın doğusunda Kızıklar Köyü'nden başlayarak bu taraflarda da Kuva-yı Millîye'yi teşkilâtlandıklarını bildirmektedir⁴⁹.

Bursa'da teşkil edilen Kuva-yı Millîye askerleri, diğer yerlerde olduğu gibi, genelde hapisanelerden çıkarılmış, şuradan buradan toplanmış, işsiz-güçsüz, cahil ve mâcera arayan kişilerden meydana gelmekte idi. Bir kısmı da sırf para elde etmek için teşkilâta girmişlerdi. Başlangıçta teşkilât da tam oturmadığı için, bunlarla ilgili bir hayli sorun ortaya çıkmıştı⁵⁰.

Öte yandan Kuva-yı Millîye'nin giderek adından söz ettirecek derecede kuvvetlenmesi ve Sivas'taki Hey'et-i Temsiliye'nin emrine girmesi, İstanbul hükûmeti için artan bir tedirginlik hali ortaya koymakta idi. Bunun için hükûmet Kuva-yı Millîye aleyhine harekete geçmekte gecikmedi. Balıkesir ve Bursa taraflarında, Kuva-yı Millîye'ye karşı silahlı mücadeleye girişen Anzavur'un çetesini destekleyen Damad Ferid Paşa hükûmeti, bu teşebbüsünde de başarı sağlayamamıştır. Yunan işgalinden önce, Kuva-yı Millîye ve Hey'et-i temsiliye emrindeki millî kuvvetler Anzavur Ahmed'in isyanını bastıracaktır⁵¹.

48 M. Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele*, s. 20-21.

49 M. Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele*, s. 23-24.

50 M. Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele*, s. 24.

51 Kazım Özalp, *Millî Mücadele*, I, 50.

Bu arada, 2 Ekim 1919'da Damad Ferid Paşa kabinesi hükûmetten çekilmek zorunda kalmış yerine ise Ali Rıza Paşa hükümeti işbaşına gelmişti⁵². Bu hükûmet, Nemrut Mustafa Paşa'nın yerine, 11 Ekim 1919 günü, Ebubekir Hazım Bey'i ikinci defa Hüdâvendigâr valiliğine tayin etti⁵³.

Ebubekir Hazım Bey'in bu ikinci valiliği döneminde, Bursa ve Balıkesir vilâyetinde dahili karışıklıklar, önemli boyutlara varmıştı. Özellikle Karacabey kazasında, Çerkez, Gürcü ve Arnavut grupları yılların biriktirdiği ve Bursa valileri ile Karacabey kaymakamlarının, taraf tutmaları sonucu, bazen Çerkezler, Arnavutlara, bazen de Arnavutlar, Gürcü ve Çerkezlere üstünlük sağlamışlardır. Son olarak Karacabey kaymakam vekilliğine tâyin edilmiş bulunan Arnavut asıllı Ziya Bey'in tarafgirâne hareketleri Çerkezlerle Arnavutları birbirine düşürmüş, çıkan kavgada birçok kişi öldüğü gibi, pek çok mal ve eşya da yağmalanmıştır. Bunun hemen arkasından Kirmasti'de de Arnavutlar ile Çerkezler arasında, Karacabey olaylarına benzer gelişmelerin vuku bulabileceği, Bursa valiliğine ihbar edilmiştir. Vali Ebubekir Hazım Bey, 56. Tümen Komutanı, Albay Bekir Sami Bey ile durumu müzakere ederek, sür'atle bölgeye asker sevk edildiği gibi, kendileri de bizzat Kirmasti'ye gelmişler, çevreden de birkaç müfreze takviye asker sevkinde bulunmuşlardır⁵⁴. Eşkiya reislerinden olan Çerkez Davut başta olmak üzere, pek çok kişi aman diledi ve mahkemeye sevk edildi. Alınan tedbirler sonucu Kirmasti'de beklenen hadiselerin vuku önlenmiş oldu⁵⁵.

Bu başarıdan sonra, Balıkesir ve İzmit sancaklarının dahilî güvenliği de, Bursa valisi Ebubekir Hazım Bey'e verildi⁵⁶.

52 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1982, s. 11; A. Memduh Turgut Koyunoğlu, *İzmit ve Bursa Tarihi*, s. 215; İlk tayini 12.12.1918'dedir. 19 Mart vazifesinden ayrılmıştır. Kamil Erdeha, *Valiler...*, s. 342.

53 İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, P C. IV, İstanbul 1973, s. 462; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber*, C. II, Ankara 1968, s. 36; M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, Ankara 1965, s. 50.

54 Fahri Görgülü, *Yunan İşgalinde Kirmasti (Mustafa Kemâl Paşa), Mustafa Kemâl Paşa*, 1960, s. 82, 83.

55 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükümü*, s. 214-216; K. Erdeha, *Valiler...*, s. 342-343.

56 K. Erdeha, a.g.e. s. 343.

Bu sırada Sivas'ta çalışmalarını tamamlayan Hey'et-i Temsiliye'de, yapılacak seçimlerden sonra, Meclisin, İstanbul'da toplanıp toplanmayacağı uzun tartışmalara konu olmuş, özellikle Kazım Karabekir ve Rauf Orbay Paşa'lar, önce Meclis'in İstanbul'da çalışmalara başlamasını, ancak işgal kuvvetleri buna mâni olursa, mebusların Anadolu'ya geçerek, çalışmalarını sürdürmelerini istemişlerdir. Bu tartışmalar devam ederken, İstanbul'dan Anadolu'ya geçecek olan mebusların Bursa'da toplanmaları ve Millî Meclis'in Bursa'da açılması müzakere edilmiştir. Ancak, dahilî olaylar ve İstanbul'da meclisin erken basılması sonucu, meclis, Hey'et-i Temsiliye'nin hazır bulunduğu Ankara'da açılmıştır⁵⁷.

Vali Ebubekir Hazım Bey, dört ay kadar valilik görevinde kaldıktan sonra, Ali Rıza Paşa Kabinesi'nde yapılan bir değişiklik sonucu, İstanbul'a çağrıldı ve Dahiliye Nazırlığı görevine getirildi (8 Şubat 1920)⁵⁸. Yerine ise Keşfi Bey Bursa vâlisi oldu⁵⁹.

Keşfi Bey'in Bursa valiliğine atanması, Meclis'in burada açılmasını düşünen Millî Mücadele liderleri arasında büyük tepkilere yol açtı⁶⁰. Nitekim Mustafa Kemâl Paşa, Rauf Bey'e yazdığı bir mektupta buna şiddetle karşı çıkıyordu. Nihayet kolordu ve tümen komutanlarına gönderilen talimatlarda, İstanbul hükûmetinin yaptığı işler eleştirilirken, Bursa valiliğine yapılan bu tayin olduğu bildirilmekte idi⁶¹.

Vali Keşfi Bey, Bursa'da iki aydan daha az bir süre ancak kalabildi. Onun valilik döneminde selefi olan Ebubekir Hazım Bey'i dirayetli idâresinde, bastırılan Arnavut-Çerkez çekişmesi, yeniden ortaya çıktı ve Anzavur Ahmed Bey'in ayaklanması bölgede önemli bir dahilî hadise haline geldi. Ayaklanmanın, özellikle başta İngilizler olmak üzere dış destekle genişleme istidadı göstermesi üzerine, 3 Nisan 1920 günü, Mustafa Kemâl'in yayınladığı bir bildiri doğrultusunda harekete geçen 56. Tümen

57 Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, Yay. İsmet Bozdağ, İstanbul 1993, I, 282-284.

58 2.4.1920 tarihine kadar bu vazifede kalmıştır.

59 K. Erdeha, **Valiler...**, s. 344.

60 Kemâl Atatürk, **Nutuk**, III, s. 1205.

61 K. Erdeha, **Valiler...**, s. 344-345; **Nutuk**, III, 1207.

Komutanı Bekir Sami Bey, 3 Nisan 1920 günü, Vali Keşfi Bey'i görevinden alarak İstanbul'a yolladı ve Vali Vekilliği görevini üzerine aldı⁶².

Bekir Sami Bey'in vali vekilliği zamanında Bursa bir yandan Anzavur tehlikesi ile ciddi bir biçimde karşı karşıya kalırken, İtilâf Kuvvetleri'nin İstanbul'u işgal etmeleri de, Bursa'da bazı mühim gelişmelere neden oldu. Daha Keşfi Bey'in valiliği zamanında işgal edilen İstanbul'da, Salih Paşa hükümeti, Anadolu ile bağlantısını yitirmişti. Çünkü Mustafa Kemâl, işgal altındaki İstanbul ile yapılacak görüşmelerin bir yarar sağlamayacağını anlamıştı. Bunun için, işgalin aynı günü, Anadolu ile İstanbul'un bütün haberleşmesinin kesilmesini istemişti⁶³.

Salih Paşa, muhaberenin kesilmesi üzerine şaşkına dönmüştü, Anadolu ile ilişki kurmak üzere Harbiye Nazırı Fevzi (Çakmak) Paşa, bir İngiliz torpidosu ile Bandırma'da bulunan 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'ya, 19 Mart 1919 tarihinde bir talimat gönderdi. Bu talimatta, Anadolu'daki bütün ordu birliklerinin, İstanbul hükümetini tanımaları istenmekte idi. Oysa, bu talimattan bir gün önce Yusuf İzzet Paşa Anadolu ile İstanbul'un bağlantısı kesildiği için görevinden ayrılmıştı. Bu talimat üzerine, hemen Anadolu'daki kumandanlar ile görüşmeye başladı. İlk önce Konya'da bulunan 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin Bey ile anlaştı. Ancak, Yusuf İzzet Paşa'nın iki tümenine kumanda eden Bekir Sami ile Kazım (Özalp) Beyler uyarıldılar⁶⁴.

Bu arada, Anzavur Ahmed'in Bandırma'ya doğru ilerlemesi üzerine, mevcudu iyice azalmış bulunan Kolordu Karargâhı'nı alarak Bursa'ya gelen Yusuf İzzet Paşa'nın Millî hareket aleyhine çalışmaları da su yüzüne çıkmakta idi. Yolda iken emrini dinlemeyen 172. Alay Kumandanı Yarbay Kasap Osman Bey'i tutuklayarak, asmak için, yanında Bursa'ya getirdi. Bursa'da subaylar Yarbay Kasap Osman'ın asılmasına karşı çıktılar. Yusuf İzzet Paşa da, Bekir Sami Bey'in çalışmalarını engellemeye başladı.

62 K. Erdeha, a.g.e., s. 347-348.

63 Nutuk, I, 413-414.

64 Ali Fuad Çebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul 1953, s. 321-331.

Durum Ankara'ya intikal ettirilince, Mustafa Kemâl, derhal Ankara'ya gönderilmesini, gelmek istemezse, zorla getirilmesini emretti⁶⁵.

Vali vekili Bekir Sami Bey usûlüne uygun bir şekilde, Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'yı Ankara'ya göndermeyi başarmıştı⁶⁶. Ancak bu tarihten sonra da, Anzavur Ahmed'in Bursa üzerine olan tehdidi giderek artmaya başlamıştı⁶⁷.

e. Ali Fuad (Cebesoy)'un Bursa'ya Gelişi ve Bursa Ulehasının Verdiği Fetvâ

Yunan işgalinden önce, 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuad (Cebesoy) Paşa'nın Bursa'ya gelmesi de başlı başına önemi haiz bir millî hadise olmuştur. Çünkü 5 Nisan 1920 günü, Damad Ferid Paşa'nın yeniden sadrazam olması⁶⁸ ve şeyhülislâm Dürrîzade Abdullah Efendi'den "Kuva-yı Millîye mensuplarının katli vaciptir" diye fetva alıp, bunu uygulamaya kalkışması, Batı Cephesi'nde ciddî bir teftişin yapılması gerekliliğini zorunlu kılmıştı⁶⁹. Bundan dolayı Ali Fuad Paşa 19 Nisan 1919 günü Bursa'ya geldi⁷⁰.

Ali Fuad Paşa, birinci iş olarak Bursa'nın ve Bursa çevresindeki askerî birliklerin vaziyetini yakından görmek, eksikliklerini öğrenmek ve Anzavur Ahmet ayaklanmasını bastıran genç subayları yakından tanıyarak, mükâfatlandırmak, ikinci olarak da, Bursa'nın bir medrese şehri olduğu göz önünde tutularak, Şeyhülislâm Dürrîzade Abdullah Efendi'nin yukarıda sözü edilen fetvasına karşı Bursa müderris ve ulehasından karşı bir fetva almak amacına yönelik idi⁷¹. Ali Fuad Paşa'nın Bursa'daki bu çalışmaları kendi hatıratında kısaca şu satırlarla ele alınmaktadır:

65 Türk İstiklâl Harbi, C. II, Ks. 2, s. 103.

66 Fuad Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 222.

67 Rahmi Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, İstanbul 1942, s. 107-108.

68 Enver Behnan Şapolya, *Kuva-yı Millîye Tarihi*, Ankara 1957, s. 38; Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, İstanbul 1939, s. 218; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. II, İstanbul 1970, s. 232.

69 Mustafa Fehmi Geçreker, *Karacabey'den Ankara'ya*, Ankara 1982, s. 27; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C. I, s. 82.

70 Ali Fuad Cebesoy, *Millî Mücadele...*, s. 355; K. Erdeha, *Valiler...*, s. 352; *Nutuk*, I, 240.

71 K. Erdeha, *Valiler...*, s. 352.

"21-22 Nisan gecesi, seksen kadar hoca efendi, vali ve kumandanın daveti üzerine Bursa Belediye Dairesi'nin büyük salonunda toplanmışlardı. Bekir Sami Beyle (vali vekili ve kumandan) ben de içtimâda hazır bulunuyorduk. Gündüz hoca efendilerden ekserisini ziyaret etmiş, hepsinden yardım edeceklerine dair söz almıştık. Kürsüye çıkarak kendilerine bir kere daha vaziyeti anlattım. Heyet-i Temsiliye'den gelen telgrafı da okudum. Bunun üzerine müzakereler başladı. Birkaç saat kadar sürdü ileri sürülen mütâlaalar toplanmış, tam bir mutabakat hasıl olmuştu. Karar ittifakla verilecekti. Yanımda bulunan Bekir Sami Bey'e:

– Bursa ulemasından ben esasen bunu bekliyordum, dedim Tam bu sırada genç bir hoca birdenbire ayağa kalktı:

– Hakikat sizin bildiğiniz gibi değildir! dye bağırdı. Sonra bugün İstanbul'dan geldiğini, bir gün evvel de huzur-u şâhaneye kabul edildiğini, Padişah tarafından millete selâm getirdiğini söyledi ve şunları ilave etti:

– Ne Padişahımız efendimiz ve ne de hükûmet esir bir vaziyette değildir. Bizzat bu hakikatı efendimizin ağzından işittim.

– Salon birdenbire karıştı. Bazı zevat müteredit bir vaziyet aldılar? Yüzlerde endişe alâmetleri okunuyordu. Bütün emekler boşa mı gedecekti? O günlerde Entelicans Servis'in birtakım ajanları, hoca kılığını sokarak Anadolu'ya gönderdikleri hatırıma geldi. Acaba bu genç de onlardan biri olamaz mıydı? Kaybedilecek zaman yoktu. Derhal yerimden fırladım:

– Yerinden kıpırdayım deme, karışmam! diye bağırdım. Sonra iki polis çağırarak hocayı yakalamalarını emrettim. Neticenin nereye varacağını merakla bekleyen ulemaya da bugünlerde hoca kıyafetine giren birtakım hainlerin Bursa'ya geldiklerini ve bir kısmının yakalandığını söyledim. Hoca, polislerin elinden kurtulmaya çalışıyordu. Yaverim İdris Çora'ya:

– Bu adamın üstünü başını arayınız! emrini verdim.

Böylece bir harekete intizar etmeyen genç, birden yaşırdı. Sonra üstünü aratmak istemedi. Fakat inkıyâd etmekten başka çare olmadığını çabuk anladı.

Hocanın iç ceplerinden çıkan birçok vesika arasında İngiliz polisi emrinde bulunan Yüzbaşı Benetti'nin imzasını taşıyan bir de mektup vardı. Bundan İngiliz polisinin ücretli bir memuru olduğu anlaşılıyordu. Bursalı olmadığı ve şehre yeni geldiği de tahakkuk etmişti. Kendisinin divân-ı harbe verilmesini emrettim.

Sukûnet iade olunmuştu.

– İşte muhterem ulema, dedim. Sizin haklı kararlarımıza muhalefet etmek isteyen bu adam, vatanımızı parçalamak isteyen İngilizlerin memurudur. Artık tereddüde mahal yoktur. Kararınızı bekliyorum.

İçtimâda hazır bulunanların yüzlerindeki tereddüt ve endişe silindi. Hoca efendilerin en yaşlısı:

– Haknız var, diyerek meseleyi tekrar ele aldı. Biraz evvel verilmiş olan kararları bir kâğıt üzerine şu mealde tespit etti:

"Esarete bulunduğu muhakkak olan fetva emininin fetvasıyla Pa-dışah iradesinin mutaber olamayacağı muhakkaktır. Cümlemiz bu kanaattayız."

Hoca Efendiler, birer birer gelerek kâğıdın altını imzaladılar ve sonra bana verdiler. Hepsine teşekkür ettim. Gecenin geç saatlerinde fırka karrargâhına döndük. Keyfiyeti Ankara'ya bildirdim. Heyet-i Temsiliye bu hükmü her tarafa tâmim ederek yanlışlığın önünü kısmen aldı⁷².

İstanbul'un işgali üzerine, başkent ile ilişkileri kesilen Anadolu şehirleri idarî bakımdan doğrudan Ankara'da bulunan Hey'et-i Temsiliye'ye

---

72 A. Fuad Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 355-356.

bağlanmıştı. Nitekim 23 Nisan 1920'de Ankara'da Millet Meclisi'nin çalışmaya başlamasıyla gerekli tayin ve görevlendirmeler de artık meclis marifetiyle gerçekleştirilmeye başlandı. İşte Meclis'in açılışından bir gün sonra, Mustafa Kemâl Paşa, Hacım Muhittin Bey'i Bursa valiliğine tâyin etti⁷³.

Hacım Muhittin Bey, fevkalâde yetkilerle Bursa valiliğine tayin edilmişti. Mustafa Kemâl'in meclisinin açılışının hemen ertesi günü, Hacım Muhittin Bey'i, böyle olağanüstü yetkilerle Bursa valiliğine tayin etmesi, onun bu şehre verdiği önemi açıkça göstermektedir.

Hacım Muhittin Bey, valiliği döneminde, 56. Tümen Komutanı Albay Bekir Sami Bey ile uyum içinde çalışarak Bursa'da Kuva-yı Millîye ruhunu canlı tutmayı başarmıştır. Nitekim bu iki devlet adamının ciddî çalışmaları sonucunda, çevresinde sürekli isyan ve mücadelelerin vuku bulunduğu Bursa bir ayaklanma bölgesi durumuna düşmekten kurtarılmıştır⁷⁴.

Bu dönemde Bursa'da iki önemli vak'a vücuda gelmiştir. Biri Çerkez Ethem'in Bursa'yı ziyareti, diğeri de, İngilizlerin Mudanya ve Gemlik'e asker çıkarmalarıdır⁷⁵.

Yunan kuvvetlerinin Bursa kapılarına dayanması üzerine, Millî Mücadele'nin ilk valisi olan Hacım Muhittin Bey, 8 Temmuz günü İnegöl'den Eskişehir'e, oradan da Ankara'ya gelerek, milletvekilliği görevine geri döndü. Albay Bekir Sami Bey ise, Ali Fuad Paşa'dan boşalan 20. Kolordu Kumandanlığına tayin edildikten sonra, Bursa'nın savunulmadığı iddia edilerek mecliste yoğun tartışmalar yaşanması üzerine, kendisine bir daha askerî görev verilmedi⁷⁶.

73 Şerafettin Turan, *Balıkeşir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacım Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Millîye Hatıraları*, Ankara 1967, s. 257.

74 K. Erdeha, *Valiler...*, s. 354-355.

75 Bu iki hadise de aynı başlıklar halinde incelenecektir.

76 Kemâl Atatürk, *Nutuk*, III, s. 38-45; Eserlerde Kumandan Bekir Sami Bey olarak geçen bu zat Bekir Sami Günsav'dır, Diplomat olan Bekir Sami (Kunduk) Bey'den ayırt edilmesi gerekir. Ayr. bkz. Kemâl Atatürk, *Nutuk*, C, I, İstanbul 1973, s. 13; İsmail Hakkı Uluğ, *Atatürk'ün Çizdiği Portreler*, İstanbul 1968, s. 57, 58, *Nutuk'un İçinden*, Yay. hz. H. Adnan Önelçin, İstanbul 1981, s. 27.